

SAHA (YAKUT) TÜRKLERİNİN SÖZLÜ KÜLTÜR ÜRÜNLERİNDE EVREN TASARIMI

Alper KESER*

Öz

Sahalar, Baykal Gölü ve Angara Nehri çevresindeki bozkırlardan göç edip, Lena havzasını kendilerine yurt kılan Türk halkıdır. Onlar kendilerini tanımlamak için Saha ismini kullansalar da Rus ve Avrupa literatüründe Yakut olarak anılırlar. Günümüzde Rusya Federasyonu'na bağlı olarak Saha Yeri'nde (Yakutistan) yaşayan Saha (Yakut) Türkleri, sözlü kültürden yazılı kültüre oldukça geç bir zamanda, Rus Çarlığı'nın Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikası sonucu 19'uncu asırdan itibaren geçmiştir. Bu zamana kadar Saha (Yakut) Türklerinin kültürel birikimi sadece bellekte muhafaza edilmiş, söz ve ritüel aracılığıyla nesilden nesile aktarılmıştır. Günümüzde sözlü ve yazılı kültür birikimleri dikkate alındığında Saha (Yakut) Türklerinin başta oloñho adı verilen kahramanlık destanları olmak üzere zengin bir anlatı külliyatına sahip olduğu görülmektedir. Fakat Saha (Yakut) Türklerinin Türkiye'den çok uzak bir coğrafyada yaşamaları, uzun yıllar Sovyetler Birliği çatısı altında idare edilmeleri, kaynakların çoğunluğunu Rusça ve Saha (Yakut) Türkçesi ile yazılmış eserler oluşturması gibi etmenler sebebiyle, Türkiye'de Saha (Yakut) Türkleri ile ilgili çalışmalar sınırlı sayıda kalmıştır. Dolayısıyla Saha (Yakut) Türklerinin kültürel birikimiyle ilgili yeni çalışmaların yapılması bir gereklilik arz etmektedir. Ele alınan çalışmada da öncelikli olarak konuyla ilgili eksikliğin giderilmesine bir katkı sunmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda toplumların kültürel kodlarını içerisinde barındıran, ortak amaç ve değerler merkezinde toplum mensuplarını bir araya getiren sözlü kültür ürünleri üzerinden Saha (Yakut) Türklerinin evren tasarımı incelenmiş ve geleneksel dünya görüşü aydınlatılmaya çalışılmıştır. Metin merkezli yürütülen çalışmanın sonucunda Saha (Yakut) Türklerinin evren tasarımı ile bozkır kültürü Türk evren anlayışının örtüştüğüne kanaat getirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Saha (Yakut) Türkleri, evren tasarımı, geleneksel dünya görüşü.

Geliş Tarihi (Date Received): 23.02.2023

Kabul Tarihi (Date Accepted): 16.06.2023

DOI: 10.58306/wollt.125527

* Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Denizli, Türkiye), e-posta: alperkeser09@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5467-0777.

UNIVERSE DESIGN IN THE ORAL CULTURE PRODUCTS OF THE SAKHA (YAKUT) TURKS

Abstract

Sakha (Yakut) people are a Turkish ethnic group who migrated from the steppes around Lake Baikal and the Angara River and made the Lena basin their home. While they use the name Sakha to describe themselves, they are referred to as Yakut in Russian and European literature. Today, the Sakha (Yakut) Turks living in the Sakha Republic (Yakutia), which is part of the Russian Federation, have transitioned from oral culture to written culture relatively recently due to the Russification and Christianization policies of the Russian Tsardom since the 19th century. Until this time, the cultural accumulation of the Sakha (Yakut) Turks has only been preserved in memory and has been transferred from generation to generation through word and ritual. Based on the oral and written cultural accumulations of today, it is seen that the Sakha (Yakut) Turks have a rich narrative corpus, especially the heroic epics called olonkho. However, due to factors such as the fact that the Sakha (Yakut) Turks live in a geography far from Turkey, they were governed under the umbrella of the Soviet Union for many years, and most of the sources were written Russian and Sakha (Yakut) Turkish, studies related to the Sakha (Yakut) Turks in Turkey have remained limited in number. Therefore, it is necessary to conduct new studies on the cultural accumulation of the Sakha (Yakut) Turks. In this study, it is primarily aimed to contribute to the elimination of the deficiency related to the subject. In line with this goal, the universe design of the Sakha (Yakut) Turks was examined through oral cultural products that contain the cultural codes of societies, bringing society members together around common goals and values and their traditional worldview have been tried to be clarified. As a result of the text-centered study, it was concluded that the universe design of the Sakha (Yakut) Turks aligns with the Turkish worldview of the steppe culture.

Keywords: *Sakha (Yakut) Turks, universe design, traditional worldview.*

1. Giriş

Kültürel birikimler öncelikle toplumları meydana getiren bireylerin tasarımlarıyla biçimlenen zihinsel faaliyetlerinin dışavurumu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu zihinsel faaliyetin içsel olarak

dışavuruma hazır hâle gelişi tasarım boyutuna ilişkindir. Tasarım kavramı, geniş anlamda “bilinç içeriği” olarak tanımlanır (Akarsu, 1975: 161). Bu içerik insanın kişisel gözlemlerine, çevresini kuşatan nesnelere ve öteki insanlarla karşılıklı etkileşimine göre şekillenir. Dolayısıyla her tasarım bilişsel bir temsildir. Biyolojik yapısı sonucu gelişmiş içgüdüden mahrum dünyaya gelen insan, varoluşuna anlam kazandırmak için ilk olarak içinde bulunduğu nesnel âlemi açıklama gereksinimi hissetmiş, bu amaç doğrultusunda bulduğu cevaplar evrene yönelik ilk tasarımları meydana getirmiştir. Mitolojik düşüncenin hâkim olduğu zamanda üretilmiş bu tasarımlar nesnel âlemin ilkel insanın zihninde beliren görüntüsüdür. Diğer bir ifadeyle ilkel insanın evren kurgusudur. “Fakat bu kurgu, sofistike, keyfi, öznel veya hayali değil, nesneyle ilişkilendirilmiş ve öznel-arası kabul edilebilirlik niteliği olan bir kurgudur” (Arslan, 2015: 65). Zamanın ruhu içerisinde insani bir ihtiyaçtan doğan evren kurgusu sonuçları bakımından paradigma değişimine yol açmıştır. Çünkü anlamlandırma ile birlikte evrenin üzerindeki gizem ortadan kalkmış, toplumsal mutabakata göre nesnel âlemi sembolik olarak açıklayan bir bilgi sistemi inşa edilmiştir. Bu bilgi sistemi bilinmeyene dair tüm soruları izah etmekle kalmamış, aynı zamanda içerisinde iyi-kötü, güzel-çirkin, doğru-yanlış vb. kodlamalar barındırması sebebiyle toplumsal normları meydana getirmiştir. Bir anlamda insanın varoluşuna anlam kazandırmak için yarattığı evren kurgusu eylemleri yönlendiren ve değer biçen model hâline gelmiştir. Toplum onu inanç çerçevesinde paylaşmış, kullanmış ve nesilden nesile aktarmıştır.

Sağa (Yakut) Türkçesinde *aan doydu* olarak adlandırılan evren salt sözlü/ritüel sözlü kültür ürünlerinden tespit edilene göre katmanı ve boyutu dikkate alınarak iki farklı şekilde tasarlanmıştır. Katmanına göre evren *üöhe doydu* “üst dünya”, *orto doydu* “orta dünya”, *allaraa doydu* “alt dünya” olmak üzere üç bölümden oluşur. Bu bölümler birbirine *Aal Luuk Mas*¹ isimli kozmik ağaç ile bağlanır. Evrenin üst katmanında *ayu* isimli iyilik ilkesini temsil eden varlıklar, alt katmanında *abaahı* isimli kötülük ilkesini temsil eden varlıklar, orta katmanında canlılar ve *iççi* isimli tabii fenomenlerin ve yaşam içerisinde çeşitli amaçlarla kullanılan nesnelere özünde bulunan iyeler yaşar. Boyutuna göre evren iç ve dış görünümüne sahiptir. Evrenin iç boyutu *köstör eyge* “görünen alan” her insanın beş duyusu ile algıladığı unsurları kapsar. Evrenin dış boyutu *köstübet eyge* “görünmeyen alan” *oyuun* “erkek kam”, *udağan* “kadın kam” aracılığıyla iletişim kurulup algılanan unsurları içerisine alır.

Ana hatları yukarıda özetlenen Sağa (Yakut) Türklerinin evren tasarımının iç unsurları oldukça girifttir. Sağa Yeri’nde yoldan geçen birine üst dünyanın kaç katlı olduğunu, bu katlarda hangi ilahi varlıkların hangi yönde bulduklarını sorduğunuzda alacağınız cevap bir başkasının vermiş olduğu cevaptan çok farklı olabilir. Bu güçlükten Sağa (Yakut) Türklerinin inanç sistemini inceleyen araştırmacılar da oldukça etkilenmiş bilhassa 1917 Şubat Devrimi öncesi araştırmacıları kendi kaynak kişilerinden aldıkları bilgiye göre üç katmanlı evrenin iç yapısını oluşturmuşlardır. Ancak pek çok

¹ Kutsal Meşe Ağacı (Pekarskiy, 1959b: 1479).

araştırmacının belirttiği gibi “herhangi bir etki olmadan da üçlü evren anlayışı kaçınılmazdır ve üçüncü bölge giderek daha da önem kazanmıştır” (Roux, 2002: 106; Saydam, 1997: 228). Diğer taraftan kimi araştırmacılar ise Saħa (Yakut) Türklerinin sözlü kültür ürünlerinden de beslenerek genel kabul gören bir *panthéon* yaratmaya çalışmıştır. Bu *panthéon*lar içerisinde şüphesiz en önemlisi Saħa Sovyet Edebiyatı’nın kurucu Platon Alekseyeviç Oyunskiy’e aittir. Oyunskiy’in kaleme aldığı 36 bin mısralık *Culuruyar Nurgun Bootur oloñhosuna* göre üst dünya dokuz, orta ve alt dünya tek katlıdır. Üst dünyanın güneydoğu yönünde *Ürüñ Ayu Toyon*’un sayısız *ayu* boyu, güneybatı ile kuzeybatı yönünde *Uluutuyar Uluu Toyon*’un 39 *abaahı* boyu yaşar. Orta dünyada aralarında Saħaların da bulunduğu 35 boy bulunur. Alt dünyada ise *Arsan Duolay*’ın 36 *abaahı* boyu ikamet eder. Evrenin bu şekilde tanzim edilmesi özetle şu şekilde gerçekleşmiştir:

Henüz insan yaratılmadan *Ürüñ Ayu Toyon*, *Uluutuyar Uluu Toyon* ve *Arsan Duolay* boyları evrenin herhangi bir bölgesinde hak iddia etmeden karışık bir biçimde yaşarlar. Fakat daha sonra toprak husumeti sebebiyle aralarında savaş çıkar. Savaş çok uzun ve çetin sürer. Savaşın şiddetinden üç dünya kova içindeki su gibi çalkalanır. Bunun sonucunda evrenin yapısında birtakım değişiklikler meydana gelir. Üst dünyanın mavi ateşle alev alev yanan, kar fırtınaları ile acı acı inleyen dokuzuncu zirve göğü sarsıntı ile düşerek orta dünyanın güneybatı ve kuzeybatı istikametinde bulunan beş göğü ile birleşir, bir kasırga gibi fıldır fıldır dönen ve tek gözlü haydut gibi orta dünyaya yan yan bakan Güney Kutup ülkesini oluşturur. Alev almış kükürt ateşiyle cayır cayır yanan alt dünya uğultu ile devrilir, *cölörü ütügen* “dipsiz uçurum” adı verilen felaketlerin ve kötülüklerin kaynağı Kuzey Kutup ülkesini yaratır. Her üç boy da dağılmaz etli, durmaz kanlı olduklarından savaşın bitmesi imkânsız evrenin yok olması yakındır. Savaşı barışçıl yoldan sonlandırıp evreni paylaşmaya karar verirler. Yaptıkları *kiñkiniir kieñ ħallaan uluu uot cüüle* “gürleyen geniş göğün ulu ateşin yargısı” isimli anlaşmaya göre topraklarını belirlerler. *Ürüñ Ayu Toyon*’un sayısız boyu, orta dünyanın güney doğu istikametinde bulunan, sıcak iklimi, batmayan güneşi ve yaprak dökmeyen bitki örtüsü ile tasvir edilen üst dünyanın üç göğüne yerleşir. *Uluutuyar Uluu Toyon*’un 39 boyu, orta dünyanın güneybatı ve kuzeybatı istikametinde bulunan, son derece soğuk ve sert bir iklimle tasvir edilen üst dünyanın altı göğüne (Güney Kutup ülkesi) yerleşir. *Arsan Duolay*’ın 36 boyu, zapt edilemez bir kale vazifesi gören, loş ışığı ve örümceğin bile saplanıp kalacağı bataklıklarıyla tasvir edilen alt dünyaya (Kuzey Kutup ülkesi) yerleşir. Bu üç boy oy birliğiyle orta dünyaya aralarında Uraañhay Saħaların da olduğu 35 boy iskân ederler. (Oyunskiy, 1959: 18-33; Oyunskiy, 1962: 130-131)

Oyunskiy'in kaleme aldığı *Culuruyar Nurgun Bootur oloñhosu* içerisinde *Uluutuyar Uлуу Toyon abaahu* kategorisi içerisinde yer alsa da Saħa (Yakut) Türklerinin inanç sistemini inceleyen araştırmacılar bu konuda farklı görüşler ileri sürmüştür. Kimi araştırmacılar *Uluutuyar Uлуу Toyon*'u, kara kamların hamisi olması ve adına sonbahar *ıııaħı*² düzenlenmesi nedeniyle *abaahu* kategorisi içerisinde değerlendirirken, kimi araştırmacılar insana ateş ve *sür*³ bahşetmesi nedeniyle *ayu* kategorisine ait kabul etmektedir.

2. Evrenin Katmanları

2.1. Üst Dünya

Saħa (Yakut) Türklerinin üç katmanlı evren tasarımına göre üst dünya, orta dünyanın üzerinde yer alan, içerisinde insanın ve insan için iyi olanın yaratıcısı kabul edilen *Ürüñ Ayu Toyon* liderliğindeki *ayu* boyunun yaşadığı evren katmanıdır. *Oloñho* metinlerinde, dualarda ve günlük konuşma dilinde üst dünya için ağırlıklı olarak *ħallaan* “gökyüzü” sözcüğü kullanılır. Saħa (Yakut) Türkçesinde gökyüzü, *küöh* ve *tañara* sözcükleri ile de ifade edilir. Yapısı itibariyle gökyüzü *Kus Debiliye oloñhosunda*⁴ şu şekilde betimlenmiştir:

Eski senenin
Huzursuzluğunun, talihsizliğinin
Uzak öteki tarafında,
Önceki günün
Kazasının, belasının
Arka tarafında,
Geçmiş senenin
Felaketinin, müşküllüğünün
Öteki yüzünde
Saħa insanının
Aklı erip
Düşünüp bulmadan
Parıldayan beyaz gökyüzü denilen,
Güderi *tañalay*⁵ gibi,
Aşağı doğru gerilip,
Yayıp genişleyip,
Yaratılmış imiş;
Delikli, sezgili etli
Üç boy

² Sonbahar *ıııaħı* iki gün sürer. Ritüel gece vakti icra edilir. 1'inci gece *Uluutuyar Uлуу Toyon* adına üst dünya *abaahılarına*, 2'nci gece *Arsan Duolay* adına alt dünya *abaahılarına* kanlı kurban sunulur (Pekarskiy, 1959c: 3835).

³ Enerji ve iradenin temsili (Pekarskiy, 1959b: 2402). Saħa (Yakut) Türkleri onu insanın iç gücü olarak düşünür.

⁴ *Kus Debiliye oloñhosu* Doğan Çolak tarafından Türkiye Türkçesine aktarılıp incelenmiştir. Bkz. Çolak D. (2019). “*Saha (Yakut) Türklerinin Kus Debiliye Destanı Üzerine Bir Gramer İncelemesi*”. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi.

⁵ Çeşitli nakış modelleri ile işlenmiş, Rus sarafanı gibi uzun, saygın addedilen geleneksel kadın elbisesi; geyik derisinden imal edilmiş, kolları dirseklere kadar elbise; her dokuz durakta bir çıkarılan kadın elbisesi; kenarları kürkle çevrilmiş, yünlü kumaştan uzun elbise (Pekarskiy, 1959c: 2549-2550).

Üç ışık saçan gözle
Yukarı doğru bakıp,
Anlayıp kavramak için,
Dört cephesi görünmeyen,
Ucu bucağı bilinmeyen
Süratli, temiz beyaz gökyüzü denilen,
Tunguz insanının av kayağı⁶ gibi,
Aşağı doğru sarkıp,
Kalaylanıp sallanıp oluşmuş imiş

(Kııs Debiliye, 1993: 72)

Gökyüzü Saħa (Yakut) Türkleri tarafından çadır modeline göre tasarlanmıştır. Lindenau tarafından kaydedilen eskatoloji mitinde de gökyüzünün yüzük, yeryüzünün *telleh*⁷ kadar iken zaman içerisinde genişlediği, dünyanın sonunda ise eski hâline alacağı anlatılmıştır (Lindenau, 1983: 45). Gökyüzü kubbesi atın eyerine benzemektedir (Pekarskiy, 1959b: 1600). Silsilesi gelin kızın gerdanlığının gümüfle süslenmiş saçakları gibi aşağı doğru sarkar ve öfkeli aygırların dişlerini gıcırdata gıcırdata çiğneyişleri gibi yeryüzünün yüksek kenarlarına sürtünür (Kulakovskiy, 1979: 10). Yeryüzü sınırındaki yükselteler gökyüzünü tutan direklerdir. Bu direklerin kirişler ile desteklendiği *oloñho* metinlerinde de yer bulur:

Üç destekli
Yüksek beyaz gökyüzü
Üç güler kirişinin üzerinden
Tüylü başının zirvesinden
Tersine doğru dönüp
Aşıp devriliverdi

(Toyon Çağırma, 1959: 71)

Gökyüzü çok katlıdır. Bu katların sayısı *oloñho* metinlerinde 3, 7, 8, 9 şeklinde çeşitlilik gösterir:

Üç katlı
Yüksek beyaz gökyüzü
Yedi katlı
Kurşuni beyaz gökyüzü
Sekiz katlı
Sarı örtülü beyaz gökyüzü
Dokuz katlı
Temiz beyaz gökyüzü

(Tarasov, 2006: 7)

Gökyüzü katlarının 3, 7, 8, 9 olarak değişiklik göstermesi üst dünya tasarımındaki bir farklılık olarak değerlendirilmemelidir. Kulakovskiy'in belirttiği üzere *oloñho* metinlerinde kullanılan rakamlar/sayılar nitelik ve nicelik bildirmemekte, aliterasyona uygun olarak seçilmektedir (Kulakovskiy, 1979: 10).

⁶ Bu kayağın ucu yukarıya doğru kıvrılır.

⁷ Yere yayılmış post, at derisi halı, şilte, kilim, paspas (Pekarskiy, 1959c: 2630).

Kam merkezli inanç sisteminde gökyüzü 9 katlı olarak kabul edilir. Bu katlar *oloĥ* “oturak” veya *bılt* “bulut” isimli, kamların gökyüzüne seyahatleri sırasında dinlenme yerleri olan duraklarla temsil edilir. Viktor Nikolayeviç Vasilyev’in Kuzey Saĥalarından aktardığı bilgiye göre *abaahı* tarafından kaçırılan *kutun*,⁸ kurtarıp kişiye teslim edilmeden önce gökyüzünün zirvesine çıkarılıp arındırılması gerekir. Çünkü *abaahı* ile temas eden ve alt dünyada kalan *kut* kirlenmiştir⁹. Bu amaçla düzenlenen ritüelde durakları betimlemek için kısıdan uzuna doğru dizilmiş, üzerlerinde ahşap kuş figürleri bulunan 9 kazık kullanılmıştır (Vasilyev, 1910: 281-282). Seroşevsky tarafından gözlemlenen, *abaahı* için fide olarak verilen sığır kurbanının *kutunu* gökyüzüne yükseltme ritüelinde, her gökyüzü katı için bir kazık kullanılmamış, gökyüzünün 3, 6 ve 9’uncu katını temsilen birbirine eş uzunlukta 3 kazık dikilmiştir. Kamın aşacağı mesafe ise kazıkların üzerinde bulunan kuş figürleri ile tasvir edilmiştir. 1’inci kazıkta *öksökü* “çift başlı kartal”, 2’nci kazıkta *suor* “kuzgun”, 3’üncü kazıkta *keĝe* “guguk kuşu” figürü vardır. Her üç kuşun da başı güney yönüne dönüktür (Seroşevsky, 2019: 231-232). Kam merkezli inanç sisteminde güney yönü ile yukarı özdeşdir. Saĥa (Yakut) Türkçesinde *soĝuruu* “güney” sözcüğü Eski Türkçede “yukarı doğru” anlamı taşır (Pekarskiy, 1959b: 2257). Günümüzde nadir de olsa rastlanan *abaahı* başçılarının sunulan *kereĥ* “lazım” isimli kanlı kurban ritüelinde kesilen hayvanın derisi *kuoçay* adı verilen kazığa asılır. Bu kazık 2 metre uzunluğunda olup yüksek bir ağacın çatal dalına yerleştirilir ve yönü daima güneyi gösterir (Seroşevsky, 2019: 233).

Gökyüzünün alçak kısmı *satı ĥallaan* “yakın gökyüzü”, yüksek kısmı *kuray ĥallaan* “uzak gökyüzü” olarak adlandırılır. Saĥa (Yakut) Türkçesinde *satı* sözcüğü “yayan, yürüyerek giden”, *kuray* sözcüğü “yukarı yüksel-, uç-” anlamına gelir. *Ürüñ Ayu Toyon* gökyüzünün zirvesinde oturur. Burada orta dünyadan bakıldığında sadece birisinin görülebileceği üç güneş bulunur (Popov, 1949: 259). Bir kam duasına göre *Ürüñ Ayu Toyon* iki güneşi birbirinden ayırmış, üçüncüsünü yaratarak Uraaňhay Saĥalar¹⁰ için yer ve göğün arasına asmıştır (Ovçinnikov, 1912: 364-365). Güneşin *Ürüñ Ayu Toyon*’un tecessüm hâli olduğuna yönelik tarihi-etnografik materyaller de mevcuttur. Verhoyansk’a sürgüne gönderilen Hudyakov da bazı Saĥa Türklerinin güneşe karşı diz çöküp: “*Ayu Toyon* merhamet et! Dünyaya getirdiğimiz çocuklara, yetiştirdiğimiz sığırlara göz kulak ol! Avladığımız hayvanları, topraktan biten bitkileri yaratıp bize ver! *Ayu Toyon* merhamet et!” diye seslendiğini kaydetmiştir (Hudyakov, 1969: 278).

Gökyüzünün tam ortasından üç dünyayı birbirine bağlayan *Aal Luuk Mas* geçer. *Aal Luuk Mas*’ın gövdesi gökyüzünün alt katlarını aşar, dokuzuncu dalı tumanın boynu gibi bükülerek orta dünyaya doğru

⁸ Saĥa (Yakut) Türklerinin canlı telakkisine göre kut, insanda, hayvanda ve bitkilerde var olduğuna inanılan canlılık veren güçtür (Pekarskiy, 1959a: 1261).

⁹ Eliade bu inanç pratiğini kam merkezli inanç sisteminde gökyüzünün yüksek statü ve saygınlık makamı görülmesi ile açıklamıştır (Eliade, 1999: 267-268).

¹⁰ Saĥaların kendilerine verdikleri adlardan biri de Uraaňhay’dır. Uraaňhay sözcüğü Saĥa dilinde doğrudan Saĥaları karşıladığı gibi (etnonim), kişi/insan manasına gelerek ismin yerini de tutar. Bu 2’nci anlamıyla kullanıldığında genellikle Saĥa adı ile birleşerek “Uraaňhay Saĥa” veya “Saĥa Uraaňhay” şeklinde kimlik belirtir.

döner. Onun üzerinde çınlayan sesiyle öten kartal oturur. Yaprığından orta dünyaya *arağas ilge* “sarı mayı” adı verilen süt yağı damlar (Toyon Nurgun-Buhatır, 1908: 115). *Aal Luuk Mas*’ın uzandığı boşluktan güneş ışığı orta dünyaya girer. Bu boşluk aynı zamanda *Oroy Sulus* “Kutup Yıldızı” [birebir çevirisi Zirve Yıldızı] ile özdeştir. Çadır tasarımına bağlı olarak Samanyolu gökyüzünün dikişi,¹¹ ay ve yıldızlar orta dünyaya güneş ışığının nüfuz ettiği delikler kabul edilir. Ay, uzak gökyüzünden yakın gökyüzüne uzanan yuvarlak bir deliktir. Ayın evreleri ise belirli zamanlarda deliği kapatan kötü ruhun eylemi olarak açıklanmıştır (Popov, 1949: 260). Bu inancın izlerini ayın cisimleştirildiği anlatılarda da rastlamak mümkündür. Saħa Yeri’nde neredeyse herkes tarafından bilinen yaygın bir efsanede üvey anne öksüz kızını eziyet için omuzunda sırtığı, ellerinde kovalarıyla su çekmeye yollar. Ay kızı görür, ona acır, malzemeleri ile birlikte yanına alır (Kulakovskiy, 1979: 10). Kızı kaçırdığı için kurtlar ve aylar ay ne zaman büyüse onu yerler (Seroşevsky, 2019: 251). Gökyüzündeki deliklerden sadece güneş ışığı değil soğuk hava akımı da girer. Goroħov tarafından kayda geçirilen *Ürüñ Uolan* “Beyaz Oğlan” *oloñhosunda* kahramanın, *Ürgel* “Ülker yıldız kümesi”nden soğuk estiğinde onu tıkamak için kendisine otuz çift kurt ayağından eldiven diktığı anlatılır (Goroħov, 1884: 45). Saħa (Yakut) Türkçesinde *ürgüy* “üfle-, cereyan yap-”, *ürgüör* “menfez, hava boşluğu” anlamına gelir. *Çolbon* “Çoban Yıldızı”nın ilkbaharda (Mart 21 – Mayıs 22) Ülker içinden geçmesi hâlinde orta dünyaya kuraklık ve kıtlık getireceğine inanılır (Hudyakov, 1969: 279). Bu sebeple Ülker şeytanın oğlu, Çoban Yıldızı onun metresi olarak kişileştirilir (Seroşevsky, 2019: 252). Ülker ve Çoban Yıldızı’nın cismani nesnelere kabul edildiği efsanelerde ise kamlar ritüel icra ederek onları yok etmeye çalışır. Kulakovskiy’in aktardığı efsanede *oyuun* Çaçığır Taas gökyüzüne yükselip Ülker’i keseceğini söyler, eylemi sırasında ise kimsenin gökyüzüne bakmaması için tembihler. Kamlaması¹² sırasında bir kadın merakını yenemez, ahırın penceresinden gizlice gökyüzüne bakar. Bu esnada Ülker’den kıvılcımlar saçıldığını görür. Bunun üzerine Çaçığır Taas eylemini derhâl durdurur, bu günahkarın bakışları sebebiyle dokuz Ülker Yıldızı’ndan sadece ikisini parçaladığını açıklar. O günden sonra kışlar daha az şiddetli geçer (Kulakovskiy, 1979: 14). Ksenefontov’un aktardığı efsanede Çoban Yıldızı’nın Ülker’e yaklaşması ile karlar çoğalır, fırtınalar artar, hayvan telefı baş gösterir. Bunun üzerine insanlar *oyuun* Agdaga’ya başvurup kamlaması için onu ikna ederler. Agdaga kışlıklarını giyer, baltasını kemerine takar, Çoban Yıldızı’na yükselir. Ona dua ile yakardıktan sonra *balagan* “kışlık ev” içerisinde durup baltası ile bir şeyler kesmeye başlar. Agdaga’nın bu eyleminden sonra Çoban Yıldızı kıvılcımlar saçarak ortadan kaybolur (Ksenefontov: 2011: 285-287).

¹¹ Saħa Türkçesinde Samanyolu *ħallaan siige* “gökyüzünün dikişi” veya *ayı uolun ħayıharın suola* “ayın oğlunun kayak yolu” olarak adlandırılır (Pekarskiy, 1959b: 2208). Vilyuysk Saħaları gece vakti gökyüzünün aniden aydınlanmasını *ħallaan arılınna* “gökyüzü açıldı” olarak ifade etmiş, o anda tutulan dileğin gerçekleşeceğine inanmıştır (Popov, 1949: 261).

¹² Kamin esrime hâline geçmesi.

2.2. Orta Dünya

Saħa (Yakut) Türklerinin üç katmanlı evren tasarımına göre orta dünya içerisinde canlıların yaşadığı ve *iççi* adı verilen iyelerinin yer aldığı evren katmanıdır. Bu katman bir taraftan evrene yönelik tasarımların gerçekleştirildiği nesnel, diğer taraftan bu tasarımların sonucunda şekillenen evren kabulünün bir parçası olarak tasarımsal dünyadır. Onu öteki iki dünyadan ayıran temel özellik yaşamın iki yönünü de (varlık-yokluk, düzen-kargaşa, bolluk-kıtlık vb.) kendi içerisinde barındırmasıdır. Taşdığı bu özellik nedeniyle *cürüs doydu* “denk dünya”, *cağıl doydu* “alacalı dünya”, *baraaan doydu* “sonlu dünya” isimleri ile de anılmıştır. Kulakovskiy tarafından aktarılan kozmogoni mitine göre orta dünyanın iç unsurları ile birlikte yaratılışı şu şekilde gerçekleşmiştir:

Başlangıçta dünya sudan ibaretti. Kara yoktu. Tanrı bir keresinde şeytan ile tartışmaya başladı. Suyun altından toprak parçası alamayacağını iddia etti. Şeytan bunun tartışma konusu bile olmayacağını söyleyip kendisi ile övündü. İkinci bir tartışmada Tanrı’yı yenmek için suyun altına dalmaya karar verdi. Dibe doğru üç yıl daldıktan sonra sudan çıktı. Fakat iki avucuyla aldığı toprağın suya karışmış olduğunu gördü. Tanrı, şeytanın bir pençesinin altında kum tanesi kaldığını fark etti. Vaat ettiği toprağı alamadığı için şeytan ile alay etti. Şeytan sinirle tekrar suya daldı. Tanrı bunu fırsat bilerek çalıntı kum tanesinden yatak büyüklüğünde toprak yarattı. Sonra da dinlenmek için uyudu. Şeytan sudan çıkıp Tanrı’nın hilesini görünce üzüntü ve hayretle bağırdı. Bu haykırış üzerine ağzı ile suyun dibinden aldığı toprak dört bir yana dağıldı. Saçılan toprak dağları, tepeleri ve insanlar için uygun olmayan yerleri oluşturdu. Sonra şeytan hizmetkarlarından bir ordu gönderdi ve hepsi var güçleriyle Tanrı’yı boğmak için üzerinde yattığı toprak parçasını demir pençeleriyle asıldı. Fakat toprak her yöne uzadı ve mevcut yeryüzü meydana geldi. Daha sonra Tanrı bitkileri ve hayvanları yaratmaya başladı. Şeytan onu taklit etti o da yaratmaya başladı. Tanrı insana faydalı ne varsa yarattı. Şeytanın yarattıkları faydasız ve zararlıydı. Tanrı en son insanı yarattığında, şeytan balığı yarattı ve suda hayatta kalamayacakları için Tanrı’nın yaratımına hakaret etti. Bu hakareten Tanrı balıkların yeryüzünde yaşayamayacağını anladı. Tanrı insanlar ve hayvanlar için suyu ve balığı kutsadı, böylece insanların balık yemesi mümkün oldu. (Kulakovskiy, 1979: 14-15)

Orta dünyanın yaratılışının su ve toprak metaforları üzerinden tasarlanması Altay Türklerinin kozmogonik anlatmalarında da görülür. Saħa (Yakut) Türklerinin tasarımına göre de yapısı itibariyle orta dünya etrafı denizlerle kuşatılmış bir adadır (Ergis, 1974: 114). Başlangıçta sincap topuğuna denk

iken zaman içerisinde genişlemiştir (Modun Er Soğotoh, 1996: 77)¹³. Yeryüzünü kuşatan denizlerden sadece *Araat Bayğal* “Araat Denizi” kendi ismi ile anılmıştır. Araat Denizi, *oloñho* bahadırlarının yurdunun batısında yer alır (Oloñho Uran Tıla, 2010: 16). Güneş, Araat Denizi’nin batı ucundan batar (Pekarkskiy, 1959a: 137). Ada tasarımına bağlı olarak orta dünyanın sınırı bir nehir mesafesi kadardır ve balıklar üzerinde yükselmektedir:

İleride
Topuklarıyla tepip
Çökertirler diye
Yetmiş tiit balık¹⁴ ile
Sağlamlaştırmışlar imiş
Ayaklarıyla basıp
Depretirler diye
Seksen andı balık¹⁵ ile
Kuvvetlendirmişler imiş (...)

(Kör Buuray, 2014: 14)

Oloñho metinlerinde orta dünya: *Ağıs iileeh-sağalaah* “Sekiz halkalı-kenarlı” / *Ataannaah-möñüönneeħ* “Mücadeleli-çekişmeli” / *Aygır silik* “Yeşilliklerle süslenmiş” / *Aan iye doydu* “Ana dünya” olarak tasvir edilir. Bu şiirsel söyleyişten hareketle araştırmacılar Saħa Türklerinin yeryüzünü nasıl algıladıklarına dair çıkarımda bulunmuştur. Hudyakov ve Seroşevsky’e göre orta dünya sekiz köşelidir (Hudyakov, 1969: 222; Seroşevsky, 2019: 36). Kulakovskiy ismi geçen yazarların görüşüne katılmamış *ağıs iileeh-sağalaah* ifadesinin yeryüzünün dağlık yapısını ve dağ eteklerindeki yüzey çeşitliliğini vurguladığını belirtmiştir (Kulakovskiy, 1979: 10-11). Ergis, *oloñho* ülkesinin sınırlarının dağlar olduğunu; fakat sekiz rakamının bir sonraki dize ile aliterasyon için seçildiğini düşünmüştür (Ergis, 1974: 114). Sidorov, *ii* “halka” sözcüğünün formu itibariyle sonlu/sınırlı, *sağa* sözcüğünü, başlamak anlamına gelen *sağalaahın* sözcüğünden hareketle “başlangıç” olarak yorumlamış ve *ağıs iileeh-sağalaah* ifadesini “sekiz başlangıç ve sonu olan” şeklinde çevirmiştir (Sidorov, 1978: 163). *Oloñho* dilinin figüratif yapısı bütün bu yorumlara imkân verse de çadır modeli dikkate alındığında kanaatimiz *ii* “halka” ve *sağa* “kenar” sözcüklerinin Saħa (Yakut) Türklerinin geleneksel çadırı *urahanın bağana* isimli esas direklerini karşıladığı ve yeryüzü sınırındaki dağları işaret ettiğine yöneliktir. Çadırı çevreleyen esas direkler aynı zamanda oturma planı içerisinde kendisine has niteliğe sahip sedirleri birbirinden ayırır. Buradan hareketle sedirler ile dağ eteklerinde yaşayan halklar arasında paralellik kurulmuş olması da muhtemeldir. Sekiz rakamı ise Ergis’in belirttiği gibi aliterasyona uygun olarak seçilmiştir:

Yedi halkalı-kenarlı
Toprak Ana Hatun olup

¹³ Modun Er Soğotoh *oloñhosu* Metin Ergun tarafından Türkiye Türkçesine aktarılıp incelenmiştir. Bkz. Ergun M. (2013). “*Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*”. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

¹⁴ Balina.

¹⁵ Somon.

Yetişip-yerleşmiş imiş
Sekiz halkalı-kenarlı
Yer Ana olup
Atanıp oluşmuş imiş
Dokuz halkalı-kenarlı
Sarsılmaz temelli
Esas, sonlu dünya olup
Gelişip berkleşmiş imiş

(Tarasov, 2006: 7).

Etrafi denizler ile kuşatılan, sınırları dağlar ile çevrelenen orta dünyanın, üst ve alt dünyalara giriş-çıkış sağlayan geçitleri bulunur. Bu geçitler *aartık* olarak adlandırılır ve isimleri *oloñhodan oloñhoya* değişiklik arz eder. Platon Oyunskiy'e ait *Culuruyar Nurgun Bootur oloñhosuna göre Üriñ Ayu Toyon*'a doğu gökyüzünün altında yer alan *Sielleeh Siegi Mağan Aartık* "At Yeleli Beyaz Geçit"; *Uhuutuyar Uhu Toyon*'a batı gökyüzünün altında yer alan *Keğeleeh Keehtiye Haan Aartık* "Guguk Kuşu Ötüşlü Han Geçit" aracılığıyla ulaşılır (Oyunskiy, 1959: 98-104). *Oloñho* metinlerinde kahramanları alt dünyaya ulaştıran geçitler üst dünya geçitlerine oranla daha ayrıntılı işlenmiştir. Yaygın olarak *Timiir Aartık* "Demir Geçit", *Muus Aartık* "Buz Geçit", *Haan Aartık* "Han Geçit" isimleriyle anılan bu geçitlerden alt dünyaya ulaşmak için kahramanlar, demir kazığa, buz sarkıtına nadiren de *abaahı* bahadırına dönüşmüşlerdir (Kulakovskiy, 1979: 12).

2.3. Alt Dünya

Saha (Yakut) Türklerinin üç katmanlı evren tasarımına göre alt dünya orta dünyanın aşağısında yer alan, içerisinde insan için kötü olanın üreticisi kabul edilen *Arsan Duolay* liderliğindeki *abaahı* boyunun yaşadığı evren katmanıdır. *Oloñho* metinlerinde alt dünya *ütügen/üöden* olarak adlandırılır. Genellikle ve *ketit* "geniş", *nes* "(hareketinde) ağır", *nüken* "karanlık" sıfatları ile nitelendirilir. Takribi tercümesi "bilinmez mesafe" olan *ütügen/üöden* sözcüğü günlük konuşma dilinde iki farklı anlam içermektedir. İlk anlamıyla çukur, yarık, uçurum vd. boşlukları ifade etmek için kullanılır: *Haya ütügenne tüste?* "Nereye kayboldu [birebir çevirisi hangi boşluğa düştü]. İkinci anlamıyla çok ağır tahkir içermeyen sövgü sözüdür: *Ütügen tuttu!* "Melun götürsün!" [birebir çevirisi melun dokunsun] (Pekarskiy, 1959c: 3136; 3195).

Saha (Yakut) Türklerinin üç katmanlı evren tasarımı içerisinde alt dünya kargaşa ve karmaşanın mekânıdır. Lindenau tarafından derlenen kozmogoni mitinde alt dünya lideri *Acaray Böğö*'nün başlangıçta üst dünyaya ait bir *ayu* olduğu; fakat evreni sadece kendisi idare etmek için meteorları yarattığı, bu sebeple *ayular* tarafından lanetlenip *ütügen/üöden*'e gönderildiği anlatılmaktadır (Lindenau, 1983: 44-45). Bilindiği üzere mitolojik düşünce mantığında sonsuz boşluk kaosa özdeşir. Saha (Yakut) Türkleri yıkıcı davranışlar ile alt dünya arasında paralellik kurmuş ve alt dünyayı bu tarz

eylemlerin mekânı olarak değerlendirmişlerdir. Bu düşüncenin izlerini *üöden-tahaan* sözcüğünde görmek mümkündür. *Üöden*, Saĥa (Yakut) Türkçesinde tek başına anlam içermeyen *tahaan* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında “kargaşa” anlamına gelmektedir: *Oğolor ĥos ihin üöden-tahaan tüherbitter* “Çocuklar odanın altını üstüne getirmişler”. Yapısı itibariyle *ütügen/üöden Kör Buuray oloñhosunda* şu şekilde betimlenmiştir:

Çuguun¹⁶ ağzı gibi
Dar girişli
Ortası boş
Eteği geniş
Zemini delik
Köşeleri yırtık
Altı açık *abaahı* dünyası

(Kör Buuray, 2014: 134)

Alt dünyanın başlangıç noktası evrenin üç katmanını birbirine bağlayan *Aal Luuk Mas*’ın geçtiği bölümdür. Buradan itibaren alt dünya genişlemeye başlar. *Aal Luuk Mas*’ın kökleri aşağıya doğru uzanır; fakat alt dünyanın kavurucu sıcaklığına dayanamayıp orta dünyaya doğru eğilir (Ergis, 1974: 190). Alt dünyanın yüksek ısısının kaynağı *Uot Kudulu Bayğal* “Doyumsuz Ateş Denizi” olarak adlandırılan mitolojik denizdir. Saçtığı kıvılcımlar çok uzaktan bile fark edilen bu ulu deniz alt dünyanın tam merkezinde yer alır ve etrafında ne varsa girdabı ile içine çeker. Onun içinde çürümüş, dağılmış, yanmış insan cesetleri ve ölü hayvanlar bir uçtan diğer uca sürüklenir (Toñ Saar Buĥatır, 2004: 152). *Ayu* bahadırları ile *ayı aymağ*¹⁷ insanların kaçırıp küflü zindanlarında esir tutan *abaahı* bahadırları yenişememeleri hâlinde Doyumsuz Ateş Denizi’nin ortasından doğup gökyüzünün zirvesine kadar yükselen kıl kadar ince buz kadar kaygan *Muus Suorun Bulgunñah* isimli yerde savaşır (Culuruyar Nurgun Bootur, 1947: 136)¹⁸. *Aal Luuk Mas* boşluğundan alt dünyaya ulaşan ışık oldukça azdır. Bu nedenle alt dünyada daimî bir alacakaranlık hakimdir. Buradan güneş ve ay noksan gözükür. Hava pişmemiş balık çorbası gibi kasvetlidir. Yüzey örümceğin bile saplanıp kalacağı bataklıktır (Oloñho Uran Tıla, 2010: 25). Bu çirkin ve pis kokulu yerin florasını çıplak demir ağaçlar, dikenli demir otlar (Yastremskiy, 1900: 287), faunasını baş aşağı uçup taze kanda yıkanan kuzgunlar, yuvarlanarak dolaşp pıhtılaşmış kan arayan kurtlar, kanlı et isteyip kükreyerek oturan aslanlar, boğa büyüklüğüne denk böcekler, çocuk büyüklüğüne denk kurbağalar oluşturur (Tarasov, 2006: 19).

¹⁶ Küp formunda dökme demir tencere.

¹⁷ *Oloñho* metinlerinde ilk insan/kahraman ilahi menşei olup tüm halk ondan neşet etmiştir. Bu nedenle *ayı aymağ* orta dünyada yaşayan *ayı* soyunu ifade etmektedir (Puhov, 2015: 60).

¹⁸ Konstantin Grigoreviç Orosin’e ait *Culuruyar Nurgun Bootur oloñhosu* Murat Ersöz tarafından Türkiye Türkçesine aktarılıp incelenmiştir. Bkz. Ersöz M. (2015). “*Saha Yakut Türklerinin Culuruyar Nurgun Bootur Destanı*”. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi.

Oloñho metinlerinde tasvir edilen bu temel alt dünya tasarımı kam merkezli inanç sistemi içerisinde daha soyut bir görünüm kazanmıştır. Kam merkezli inanç sisteminde alt dünya kuzey yönünde yer alır ve ölümler diyarı olarak kabul edilir. Saħa Türkçesinde *allaraa* “alt/aşağı” sözcüğü aynı zamanda “kuzeye doğru” anlamı taşır (Pekarksiy, 1959a: 78). Troşçanskiy’in ifade ettiği üzere alt dünya ile kuzey arasında kurulan ilişki Lena nehrinin akış yönünden -Kuzey Buz Denizi’ne dökülmesinden- kaynaklanmış olması muhtemeldir (Troşçanskiy, 1902: 63). Nitekim kam merkezli inanç sisteminde alt dünyaya doğru akan, ölen insanların içinden geçtikleri *Ölüü Uuta* “Ölüm Suyu” isimli su yolu bulunur (Pekarksiy, 1959c: 2965). *Abaahı* tarafından yenildiği için hastalanan insanların *kutları bia balık* “yılan balığı” [birebir çevirisi ip balığı] olarak bu suyun içerisinde yüzer (Fedorov, 2011: 16). Vasilyev’in aktardığı bilgiye göre *kut*, herhangi bir tehlike hissettiğinde vücuttan uçarak uzaklaşır, sanki bir sığınak arıyormuş gibi kuş biçiminde dünyayı dolaşır. Çoğu zaman böyle bir gezinti sırasında *abaahı* tarafından yakalanıp alt dünyaya götürülür (Vasilyev, 1910: 280-281). Bu tarz hastalık vakalarında kam su-geçit tasarımına bağlı olarak, dalgıç kuş formunda, *oybon* “buz deliği” adı verilen tasarımsal geçitten yüzerek alt dünyaya iner ve küflü zindanlarda esir tutulan dostlarını kurtarmaya çalışan *ayı* bahadırları misali alt dünyada hastanın *kutunu* arar. Kam *kutu* kurtardıktan sonra *abaahı*nın orta dünyaya çıkışını engellemek için buz deliğini uçan sincap derisi veya kara bir taş ile kapatır (Kulakovskiy, 1979: 12). Bu inanç pratiği Saħa (Yakut) Türkleri arasında o kadar özümsemiştir ki *Modun Er Soğotoħ oloñhosunda* alt dünya, kamın uluyup ölü aradığı yer olarak tasvir edilmiştir (Modun Er Soğotoħ, 1996: 124).

3. Sonuç

Yaşam içerisinde karşılaşılan olumlu-olumsuz tabii fenomenlere yönelik gözlemler, bu fenomenlerin kökenine dair soru işaretlerini de beraberinde getirir. Saħa (Yakut) Türklerinin mitolojik düşüncenin hâkim olduğu zamanda mevcut bilinmezlere yönelik ürettikleri cevap, nesnel âlemin üstünde ve altında bulunduğu inanılan birbirine tamamen zıt tasarımsal iki dünyadır. Toplumsal kabul sonucu nesnel dünya, iç unsurları ile birlikte üst ve alt dünyaya ait iki gücün ortak yaratımı olarak görülmüş ve evrenin üçüncü katmanı olarak tasarımsal bir boyut kazanmıştır. Saħa (Yakut) Türklerinin sözlü kültür ürünlerinde teogoni mitlerine rastlanmamıştır. Bu durum *ayı* ve *abaahı* isimli tasarımsal varlıkların yer aldıkları tasarımsal mekânlarla ezeli ve ebedî kabul edildikleri anlamına gelmektedir. Canlıların yaşadığı orta dünya ise bir yaratımın sonucunda oluşmuş gerçeklik alanıdır. Üst ve alt dünyaların arasındaki orta dünyanın yaratılışı Altay Türklerine benzer şekilde su ve toprak metaforları üzerinden ifade edilmiştir. Evrenin üst katmanı toplumsal ideali yansıması bakımından örnek yasa ve düzenin mekânıdır. Evrenin alt katmanı ise örnek ve yasa düzene aykırı olması sebebiyle kargaşa ve karmaşanın mekânı addedilmiştir. Saħa (Yakut) Türkçesinde *ütügen/üöden* sözcüğünün alt dünya ile ilişkilendirilmesi aynı zamanda Orta Asya Türk devletlerinin kutsal başkenti olan Ötüken’in Saħa (Yakut) Türklerinin ataları Kurıkanlar tarafından olumsuz kodlandığını göstermektedir. Saħa (Yakut)

Türklerinin üç katmanlı evren tasarımının genel karakteri itibariyle Orhun Abidelerinde: “Üstte mavi gök, altta kara yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış” sözleriyle söylem bulan bozkır kültürü Türk evren anlayışı ile örtüştüğünü söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1975). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arslan, M. (2005). “Türk Destanlarında Evren Tasarımı”. *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, ss. 65-75, İzmir: Kanyılmaz Matbaası.
- Culuruyar Nurgun Bootur (1947). *Bogatirskiy Epos Yakutov*. C. 1, Yakutsk: Gosizdat YASSR.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm*. (Çev. İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi.
- Ergis, G.U. (1974). *Oçerki Po Yakutskomu Folkloru*. Moskva: Nauka.
- Fedorov A. S. (2011). *Öbüge Siere-Tuoma*. Cokuuskay: Biçik.
- Goroşov, N. S. (1884). “Yüryüng Uolan”. *İzvestiya Vostočno-Sibirskogo Otdela İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva*, 15: 5-6, ss. 43-60, İrkutsk.
- Hudyakov, İ. A. (1969). *Kratkoe Opisanie Verhoyanskogo Okruga*. Leningrad: Nauka.
- Kııs Debiliye (1993). *Pamyatniki Folkloru Narodov Sibiri i Dalnego Vostoka*. C. 4, Novosibirsk: Nauka.
- Kör Buuray (2014). *Sağa Booturdara*. C. 13, Cokuuskay: Biçik.
- Ksenefontov, G. V. (2011). *Yakut Şamanlığı*. (Çev. Atilla Bağcı). Konya: Kömen Yayınları.
- Kulakovskiy, A. E. (1979). *Nauçme Trudi*. Yakutsk: Yakutskoe Knijnoe İzdatelstvo.
- Lindenau, Y. İ. (1983). *Opisanie Narodov Sibiri*. Magadan: Magadanskoe Knijnoe İzdatelstvo.
- Modun Er Soğotoğ (1996). *Pamyatniki Folkloru Narodov Sibiri i Dalnego Vostoka*. C. 10, Novosibirsk: Nauka.
- Oloñho Uran Tıla (2010). Cokuuskay: Kompaniya “Dani Almas”.
- Ovçinnikov, M. (1912). “Kyunney i Yüryakyan (Yakutskoe predanie)”. *Sibirskiy Arhiv: Jurnal, arheologii, istorii i etnografii Sibiri*, 1: 5, ss. 363-372, İrkutsk.
- Oyunskiy, P. A. (1959). *Aymınlar*. C. 4, Yakutsk: Sağa Sirineeği Kinige İzdatelstvota.
- Oyunskiy, P. A. (1962). *Aymınlar*. C. 7, Yakutsk: Sağa Sirineeği Kinige İzdatelstvota.
- Pekarskiy, E. K. (1959a). *Slovar Yakutskogo Yazıka*. C. 1, Moskva: Akademiya Nauk SSSR.

- Pekarskiy, E. K. (1959b). *Slovar Yakutskogo Yazıka*. C. 2, Moskva: Akademiya Nauk SSSR.
- Pekarskiy, E. K. (1959c). *Slovar Yakutskogo Yazıka*. C. 3, Moskva: Akademiya Nauk SSSR.
- Popov, A. A. (1949). “Materialı Po İstorii Religii Yakutov Bıvşego Vilyuysogo Okrugı”. *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*. C. 11, ss. 255-323, Moskova-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Puhov İ. V. (2015). *Yakut Kahramanlık Destanı Olonho*. (Çev. Metin Ergun). Konya: Kömen Yayınları.
- Roux, J. P. (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (Çev. Aykut Kazancıgil). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Saydam, M. B. (1997). *Deli Dumrul'un Bilinci*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Seroşevsky, V. L. (2019). *Saka Yakutlar*. (Çev. Arif Acaloğlu). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Sidorov, E. S. (1978). “Obraz Mira u Drevnih Yakutov”. *Epiçeskoe Tvorçestvo Narodov Sibiri i Dalnego Vostoka*, ss. 162-166, Yakutsk: İzdanie Yakutskogo Filiala SO AN SSSR.
- Tarasov N. M. (2006). “Büdüriybet Nüher Böğö”. Berdigesteeh: “Üle Küühe” Hahıat Redaktsiyata.
- Toñ Saar Buhatır (2003). *Saħa Booturdara*. C. 3, Cokuuskay: Biçik
- Toyon Cağarıma (1959). Yakutskay: Saħa Sirineeği Kinige İzdatelstvota.
- Toyon Nurgun-Buhatır (1908). *Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov*, 1: 2, Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Troşçanskiy, V. P. (1902). *Evolyuksiya Çernoy Verı (Şamanstva) u Yakutov*. Kazan: Tipo-litografiya İmperatorskogo Universiteta.
- Vasilyev, V. N. (1910). “İzobrajeniya Dolgano-Yakutskih Duhov, Kak Atributu Şamanstva”. *Jivaya Starina*, 19: 4, ss. 269-288, Peterburg.
- Yastremskiy, S. V. (1929). *Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov*. C. 7, Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.